

معرفی و بررسی ویژگی‌های تزیینی محراب گچ‌بری مسجد جامع ساوه در موزه چهارفصل اراک*

بهاره تقوی‌نژاد

استادیار دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده صنایع‌دستی

چکیده

مسجد جامع ساوه که در قرون گذشته، تعمیر، تجدید و تزیین شده است، دارای چندین محراب گچ‌بری از دوره‌های مختلف تاریخی است که با کتیبه‌ها و نقوش گیاهی و هندسی زیبا آراسته شده‌اند. یکی از محراب‌های گچ‌بری این مسجد که به دوره سلجوقی منسوب است، هم‌اکنون در موزه چهارفصل اراک نگهداری می‌شود و دارای ویژگی‌های هنری ارزشمندی است که کمتر معرفی و بدان پرداخته شده است؛ لذا هدف این پژوهش، معرفی چستی تزیینات این محراب گچ‌بری به دست آمده از مسجد جامع ساوه و برداشت دقیق آرایه‌ها به منظور حفظ و احیای این تزیینات است. برای دستیابی به هدف مذکور، پرسش اصلی پژوهش چنین است: انواع تزیینات محراب گچ‌بری مسجد جامع ساوه (موجود در موزه چهارفصل اراک) کدام است و هر یک از آرایه‌ها، در کدام یک از بخش‌های محراب، به اجرا درآمده است؟ در این پژوهش از روش‌های تاریخی و توصیفی استفاده شده و شیوه گردآوری اطلاعات با استناد به منابع مکتوب و مطالعات میدانی است. نتایج این تحقیق بر این نکته دلالت دارد که علاوه بر کتیبه‌ها که حجم نسبتاً زیادی از فضای محراب از قبیل حاشیه‌های دورتادور محراب و اطراف طاق‌نما و حاشیه بالا و پایین نیم‌ستون‌ها را به خود اختصاص داده است؛ نقوش اسلیمی در کنار نقوش ختایی (گل و برگ) نیز؛ سهم عمده‌ای را در آراستگی فضای داخلی طاق‌نماها، حاشیه‌های پهن و باریک و پس‌زمینه کتیبه حاشیه دورتادور محراب دارد. هم‌چنین از نقوش هندسی (گره‌ها) نیز بر روی نیم‌ستون‌ها (پیلک‌ها) و لچکی طاق‌نمای اول استفاده شده است که بر تنوع تزیینات افزوده است.

واژه‌های کلیدی: مسجد جامع ساوه، محراب گچ‌بری، نقوش گیاهی، نقوش هندسی، کتیبه‌ها.

مقدمه

در قرون پنجم و ششم هجری که مقارن با حکومت سلجوقیان بر بخش‌های بزرگی از آسیای غربی، شامل ایران کنونی است، محراب‌های باشکوه و متعددی با مواد و مصالح مختلفی از قبیل سنگ، چوب، آجر و گچ در اقصی نقاط ایران، ساخته شد که زینت‌بخش بناهایی با کاربری‌های مختلف است. اکثر محراب‌های مذکور، طی ادوار بعد به دلایل مختلفی از قبیل؛ عوامل مخرب فیزیکی (شرایط اقلیمی و ...)، عدم حفاظت و نگهداری صحیح و ... دچار آسیب‌هایی شده‌اند؛ اما هنوز هم به‌عنوان یکی از شاخص‌ترین عناصر معماری به حیات خود ادامه می‌دهند و شایسته است تا با نگاهی موشکافانه، به بررسی ویژگی‌های فنی و اجرایی و همچنین تزیینات آن‌ها، پرداخته شود. یکی از این محراب‌های گچ‌بری که به دوره سلجوقی منسوب است و هم‌اکنون از محل اصلی خود جابه‌جا گردیده و در موزه چهارفصل در شهر اراک نگهداری می‌شود، محراب نسبتاً کوچکی است که حدود چهار دهه قبل، از گوشه شمال شرقی مسجد جامع ساوه به‌دست‌آمده است؛ اما چنان‌که باید و شاید، اطلاعات قابل‌اعتنایی در حوزه معرفی و بررسی ویژگی‌های تزیینی آن منتشر نشده و این محراب گچ‌بری نفیس، ناشناخته باقی‌مانده است. این پژوهش، تلاشی در جهت شناسایی این محراب، معرفی ساختار و انواع تزیینات آن و درصدد پاسخ‌گویی به این سؤالات است: ویژگی‌های تزیینی محراب گچ‌بری مسجد جامع ساوه (موجود در موزه چهارفصل اراک) کدام است و هر یک از آرایه‌ها، در کدام یک از بخش‌های محراب، به اجرا درآمده است؟ با توجه به این‌که تاکنون مستندات تصویری مناسبی در جهت معرفی این محراب گچ‌بری منتشر نشده است، امید است این پژوهش بتواند به بررسی ویژگی‌های ساختاری و تزیینی آن، نائل گردد.

روش تحقیق

این پژوهش به‌روش تاریخی - توصیفی انجام شده است. به‌منظور معرفی ویژگی‌های آرایه‌های محراب گچ‌بری مسجد جامع ساوه، ابتدا فرم کلی و ویژگی‌های بصری آن توصیف شده است و به‌منظور درک و دریافت بهتر توضیحات ارائه‌شده، با استناد به مشاهدات عینی نگارنده، تصاویر باکیفیتی از

بخش‌های مختلف محراب مذکور تهیه شده و برخی از این تصاویر به‌صورت طرح‌های خطی و با استفاده از نرم‌افزار Matrix 7.0 بازترسیم شده است تا خوانایی بیشتری داشته باشد.

پیشینه تحقیق

ازجمله منابعی که در آن‌ها از این محراب گچ‌بری کوچک نام‌برده شده است می‌توان به کتاب فراهانی و قوچانی (۱۳۸۰) اشاره نمود. در این منبع، پس از معرفی مسجد جامع ساوه و محراب‌های آن، به محراب کوچکی که از این مسجد به‌دست‌آمده و به قرون پنجم و ششم هجری تعلق دارد اشاره گردیده و پس از خوانش کتیبه‌ها، چند تصویر از محراب مذکور آورده شده است. مقاله خودداری نائینی و پاک‌نژاد (۱۳۸۶) نیز، به معرفی تزیینات محراب‌های موجود در مسجد جامع ساوه اختصاص دارد، اما این محراب به علت قرار داشتن در موزه، بررسی نشده است. در سایر منابع نیز عمدتاً به محراب‌های گچ‌بری موجود در مسجد از قبیل محراب ایلخانی مسجد جامع ساوه و یا دیگر محراب‌های آن (صفوی، قاجار) پرداخته شده و از محراب گچ‌بری موجود در موزه چهارفصل اراک، سخنی به میان نیامده است. لذا با استناد به پیشینه‌یابی انجام‌شده، درمی‌یابیم که به‌جز کتاب مذکور و چند سایت خبری که به‌اختصار به معرفی موزه چهارفصل و گنجینه‌های آن پرداخته، در هیچ‌یک از منابع به‌طور مستقل، به شناسایی و بررسی تزیینات این محراب گچ‌بری کوچک پرداخته نشده است؛ بنابراین شایسته است تا با نگاهی موشکافانه این محراب؛ مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد.

محراب و تزیینات آن

در تعریف عام، «محراب» مکانی است که برای ایستادن امام جماعت به هنگام نماز و نیز نشان دادن جهت قبله مورد استفاده قرار می‌گیرد و معمولاً در ضلع جنوبی دیوار مسجد روبه‌قبله نمازگزاران بنا می‌شود که گاهی از سطح صحن مسجد گودتر و گاهی در قسمتی از دیوار به‌صورت فرورفته قرار دارد. خلاصه معانی کلمه محراب که جنبه‌های لغوی، دینی و اصطلاحی را دربر دارد عبارت‌اند از: صدر خانه یا بهترین مکان آن، اتاق بلندی که با نردبان بدان جا روند، جایگاه مخصوص پادشاه

(سجادی، ۱۳۷۵: ۹۶) دارای ویژگی‌هایی از قبیل قرار نداشتن بر روی دیوار ضلع جنوبی بنا (دیوار قبله)، واقع شدن بر روی جرزهای ستون، ستون، طبقات مختلف بنا و ... هستند و در برخی نمونه‌ها، فاقد عمق بوده و مسطح هستند. از جمله دلایل وجود این محراب‌ها، می‌توان به وسعت بناهای ساخته شده که دارای بخش‌های مختلفی بوده و محراب‌های متعددی را برای نمازگزاران می‌طلبیده است؛ وجود مذاهب تشیع و تسنن و فرقه‌های دینی مختلف که احتمالاً منجر به تجمع هر گروه، در کنار یک محراب می‌شده است؛ اعتکاف زهاد، دراویش و پیروان آن‌ها در مساجد (در پای یک ستون یا گوشه‌ای از مسجد)، اشاره نمود. در این تحقیق، قصد داریم تا به معرفی یکی از این محراب‌های کوچک گچبری متعلق به مسجد جامع ساوه (منسوب به دوره سلجوقی) که امروزه در موزه چهارفصل اراک نگهداری می‌شود و آن‌ها را به لحاظ ساختار کلی و تزییناتشان مورد بررسی قرار دهیم.

محراب‌های دوره سلجوقی (هـ ق)

در قرون پنجم و ششم هجری، با روی کار آمدن سلجوقیان، محراب‌های متعددی با مواد و مصالح گوناگون در اکثر نقاط ایران ساخته شدند که علاوه بر تنوع بسیار در تکنیک‌های اجرایی، از طرح‌ها و نقوش متفاوتی هم برخوردار بودند. از جمله آن‌ها می‌توان به محراب چوبی مسجد جامع ابیانه (۴۲ هـ ق) (سجادی، ۱۳۷۵: ۱۳۹؛ نراقی، ۱۳۸۲: ۲۹۲)؛ محراب تلفیق آجر و گچ در مسجد جامع برسیان (۴۹۸ هـ ق) (هنرفر، ۱۳۵۰: ۱۷۴؛ حاتم، ۱۳۷۹: ۳۷)؛ محراب آجری مسجد جامع گلپایگان (۵۰۸ هـ ق) (قوچانی، ۱۳۸۳: ۸؛ عزیزپور و صالحی کاخکی، ۱۳۹۲: ۲۰)؛ محراب سنگی مسجد جامع میمه (دوره سلجوقی) (سجادی، ۱۳۷۵: ۱۶۸)؛ محراب گچی مسجد جامع اردستان (احتمالاً ۵۵۳ هـ ق) (عزیزپور و صالحی کاخکی، ۱۳۹۰: ۸۲) و محراب گچی مسجد جامع زواره (اواسط قرن ششم هجری) (گذار و دیگران، ۱۳۷۱: ۱۲۱) اشاره نمود. با توجه به محراب‌های برجای‌مانده از قرون مذکور که در بناهایی با کاربری‌های مختلف اعم از مسجد، امامزاده، بقعه/مقبره و ... قرار دارند، چنین استنباط می‌شود که محراب‌های گچ‌بری، از جمله آثاری است که همواره حضوری مستمر داشته و توسط هنرمندان، به

در قصر یا هر مکانی که فقط از آن ملک است، قصر یا کاخ پادشاه، بیشه یا لانه شیر، محل نشستن یک قوم در هنگام گفتگو درباره مسائلشان، دوری و پرهیز، نیم‌گنبدی در کلیسا برای قرار دادن مجسمه‌های مقدس، شجاع و جنگجو، کنیسه یهودیان، مکانی که در آن نماز خوانند، قبله و شریف‌ترین نقطه مجلس در بناهای معمولی یا مسجد (زمانی، ۱۳۴۱: ۳۴؛ تفضلی، ۱۳۷۶: ۱۳۰؛ کیانی، ۱۳۷۹: ۲۲۰؛ گرابار، ۱۳۸۲: ۷۶).
واژه محراب در این تحقیق، در تعریف عام آن به کاررفته است؛ اما منحصر به مسجد نبوده و می‌تواند در بناهای دینی از جمله مدارس و آرامگاه‌ها نیز، وجود داشته باشد. با توجه به توضیحات فوق درمی‌یابیم که محراب‌ها، یکی از شاخص‌ترین عناصر معماری به شمار می‌روند که به واسطه قداست و اهمیت خود، در بناهایی با کاربری‌های مختلف (مسجد، مدرسه و ...) وجود دارند. این حضور دائمی و مقدس، هنرمندان را بر آن داشت تا محراب‌ها را به بهترین شیوه، بیارایند و نهایت ذوق و سلیقه و ابداعات خود را در تزیین آن، به کاربندند. گرچه محراب‌های قرون اولیه هجری، از سادگی نسبی برخوردارند؛ مانند محراب، اما به تدریج با تحکیم دین اسلام و ساخت‌وساز بناهای مذهبی باشکوه؛ از قبیل مساجد جامع شهرها و بقاع متبرکه و ... که در فضاهای بیرونی و درونی خود دارای تزیینات مختلف و متنوعی بودند، محراب‌ها نیز با مواد و مصالح مختلفی (سنگ، چوب، گچ و ...) و تزیینات بیشتری پا به عرصه حضور نهادند. این محراب‌ها با انواع طرح‌های گیاهی (اسلیمی و ختایی)، هندسی (گره) و کتیبه‌هایی به خط کوفی و انواع آن (مزه‌ر، معقد و ...)؛ اقلام نسخ، ثلث، ریحان و ... که به دلیل دربرداشتن معانی و مفاهیم دینی و مذهبی، جزء لاینفک تزیینات به شمار می‌رفت، آراسته شدند.

محراب‌های کوچک

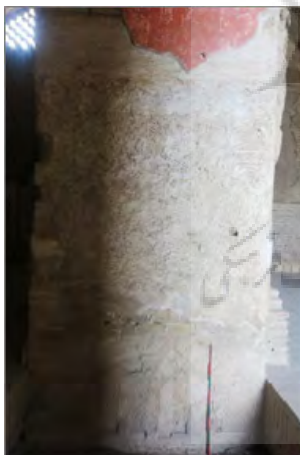
همان‌طور که ذکر شد، محراب‌ها از تنوع بسیاری در تکنیک‌های اجرایی و تزیینات برخوردارند؛ اما عامل دیگری که می‌تواند آن‌ها را از یکدیگر متمایز نماید، ابعاد و اندازه‌های این محراب‌ها است که گاه بسیار مرتفع، متوسط و در مواردی از ابعاد کوچکی پیروی می‌کنند. محراب‌های کوچک که بعضاً از آن‌ها با عنوان محراب‌های خصوصی نیز نام‌برده شده است

چندین محراب و محراب‌نمای گچی مسطح نیز در این مسجد وجود دارد که بر روی پایه تویزه جرز غربی و جرزهای شرقی گنبدخانه تعبیه شده و به دوره سلجوقی منسوب است (فراهانی، ۱۳۸۰: ۸۷). علاوه بر محراب‌های نام‌برده، محراب گچ‌بری دیگری نیز در شبستان هم‌جوار گنبدخانه اصلی موجود است که به دوره ایلخانی تعلق دارد (همان، ۴۴).

(ب)

(الف)

(ج)

تصویر ۱: محراب نماهای مسطح گچ‌بری در مسجد جامع ساوه، (الف) پایه تویزه جرز غربی، (ب) و (ج) جرزهای شرقی گنبدخانه (نگارنده، ۱۳۹۳).

از دیگر محراب‌های گچ‌بری این مسجد که از محل اصلی خود جابه‌جا شده و اکنون در موزه حمام چهارفصل اراک نگهداری می‌شود، محراب گچ‌بری کوچک و نفیسی است که

بهترین وجه ممکن، آراسته شده است. این محراب‌ها غالباً در ابعاد بزرگ و بسیار مرتفع ساخته شده‌اند که محراب مساجد جامع اردستان و زواره^۱ از آن جمله‌اند؛ اما تعدادی محراب‌های گچی کوچک نیز در این دوره نیز وجود دارد که برخی از آن‌ها مسطح و فاقد عمق بوده که معمولاً از آن‌ها با عنوان محراب‌نما یاد می‌شود (تصویر ۱) و برخی دیگر مشابه نمونه‌های رایج دارای عمق است. در ادامه به معرفی اجمالی مسجد جامع ساوه که دربردارنده تعدادی از این محراب‌ها و محراب‌نماهای گچ‌بری است پرداخته خواهد شد.

مسجد جامع ساوه

این مسجد که یکی از بناهای تاریخی مهم در دوره اسلامی به شمار می‌رود در مختصات جغرافیایی $35^{\circ} 13.3700$ ، واقع شده است و در حال حاضر به‌عنوان بنایی منفرد در جنوب شهر ساوه قرار دارد. مسجد جامع ساوه احتمالاً بخشی از یک مجموعه معماری؛ شامل بناهای مذهبی، فرهنگی و اقتصادی بوده (فراهانی و قوچانی، ۱۳۸۰: ۱۷) که در دوره‌های مختلف تاریخی، تجدید، تعمیر و تزیین شده است. تاریخ ساخت و شالوده آن دقیقاً مشخص نیست و احتمالاً طرح اولیه آن، مشتمل بر شبستان‌هایی در اطراف یک حیاط مرکزی بوده است (مختاری طالقانی، ۱۳۷۵، ج ۳: ۱۶۹)؛ این در حالی است که بنای فعلی با پلان مربع-مستطیل، مربوط به اوایل دوره صفوی و دارای یک ورودی رو به شمال و ورودی دیگری رو به غرب است (همان: ۲۰) و یک مناره آجری با تاریخ ۵۰۴ هجری که از بنای اولیه مسجد برجای مانده نیز، در گوشه شبستان شمالی مسجد موجود است (گدار، ۱۳۷۱، ج ۲: ۲۳۲؛ حاتم، ۱۳۷۹: ۵۶). مسجد جامع ساوه شامل صحن، گنبد، ایوان و شبستان‌هایی در سه جانب بنا است که با تکنیک‌های مختلفی مانند گچ‌بری، کاشی‌کاری، آجرکاری و تزیینات متنوع گیاهی، هندسی و کتیبه‌های متعددی آراسته شده است (رجبی، ۱۳۷۴: ۱۵۸؛ ملازاده، ۱۳۷۸: ۲۳۲). گنبدخانه حجم زیادی از تزیینات را به خود اختصاص داده است که یک محراب گچ‌بری نفیس، در ضلع جنوبی آن قرار دارد. علاوه بر این محراب و محراب دیگری در منتهی‌الیه جنوب غربی مسجد، منسوب به دوره‌های صفوی و قاجار (فراهانی، ۱۳۸۰: ۵۵؛ خودداری نائینی، ۱۳۸۶: ۱۱۳)،

در ذیل به معرفی ساختار و تزیینات آن خواهیم پرداخت.

توصیف محراب گچبری موزه چهارفصل

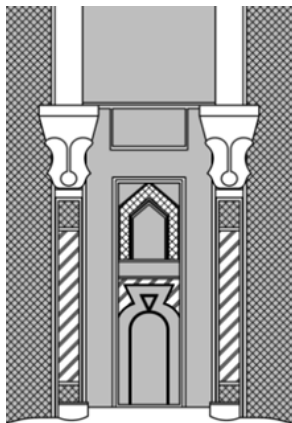
این محراب که در سال ۱۳۵۳ شمسی، از گوشه شمال شرقی مسجد جامع ساوه به دست آمده و به موزه اراک منتقل شده، از نظر شکل ظاهری تقریباً سالم باقی مانده و تنها بخش فوقانی آن (طاق نما) تخریب شده است. محراب مذکور فاقد تاریخ ساخت است، اما به دلیل شواهد و مدارک ساختمانی، به دوره سلجوقی منسوب شده است. ابعاد آن به عرض ۶۸ سانتی متر، طول (فعلی) ۱۱۳ سانتی متر و عمق حدود ۳۰ سانتی متر است و دارای یک حاشیه اصلی، یک جفت ستون (پیلک)، یک سرستون، چهار لچکی، بخشی از یک طاق نمای مقعر در بالا، دو طاق نمای مسطح و پیشانی های کوچکی در بالای طاق نماهای اول و دوم است که با نقوش گیاهی، هندسی و کتیبه هایی آراسته شده است. در حاشیه اصلی دورتادور محراب، کتیبه ای به خط کوفی وجود دارد و فضای داخلی این طاق نماها نیز، با گردش های تودرتوی اسلیمی و ختایی تزیین شده است. به لحاظ تکنیکی نیز می توان گفت که تقریباً گچبری های کلیه اجزای محراب، به شیوه گچبری نیم برجسته و پُرکار است (تصویر ۲). قابل ذکر است که این محراب در پشت و پرتین شیشه ای و در یک فضای فرورفته در دیوار، به طور افقی در معرض دید بازدیدکنندگان از موزه چهارفصل، قرار دارد (تصویر ۳).

تصویر ۳: نحوه قرارگیری محراب گچبری مسجد جامع ساوه، موجود در موزه چهارفصل اراک (نگارنده، ۱۳۹۴).

تزیینات محراب

این تزیینات شامل؛ نقوش گیاهی، هندسی و کتیبه های به خط کوفی و قلم نسخ است که بسیار ظریف و زیبا گچبری شده است و محراب های سنگی دوره سلجوقی را تداعی می کند. قابل ذکر است که بخش هایی از نیم ستون (پیلک) سمت چپ، سرستون و طاق نمای فوقانی محراب، به علت آسیب دیدگی یا تخریب، امروزه فاقد تزیینات گچبری است (تصاویر ۴ و ۵).

تصویر ۴: تصویر قدیمی از محراب گچبری مسجد جامع ساوه، موجود در موزه چهارفصل اراک (فراهانی، ۱۳۸۰:۵۳).
تصویر ۵: طرح خطی و جانمایی انواع تزیینات در محراب گچبری مسجد جامع ساوه، موجود در موزه چهارفصل اراک (نگارنده، ۱۳۹۴).

- کتیبه کوفی و طرح گیاهی
- کتیبه
- طرح هندسی
- طرح گیاهی

تصویر ۲: نمای جانبی از محراب گچبری مسجد جامع ساوه، موجود در موزه چهارفصل اراک (نگارنده، ۱۳۹۴).

تزئینات گیاهی و ویژگی‌های آن

همان‌طور که در شکل جانمایی نقوش گیاهی مشخص شده است، تقریباً کلیه قسمت‌های این محراب، با نقوش گیاهی آراسته شده و این نقوش شامل اسلیمی‌های ظریف و گل‌هایی است که به زیبایی و به صورت فشرده و پُرکار، در ترکیب با یکدیگر و در فواصل کتیبه، زینت‌بخش اجزای محراب مذکور است. ترکیب‌بندی نقوش گیاهی در این محراب را می‌توان به سه گروه کلی تقسیم نمود: دسته اول شامل قوس‌های دایره‌واری است که در انتهای آن‌ها (بند/ ساقه)، یک اسلیمی یا سراسلیمی یا گل نسبتاً بزرگ قرار دارد و گاه، یک ساقه اسلیمی درشت و ضخیم و ساقه گیاهی ظریفی (ختایی) در پس‌زمینه آن است که حالت دولایه داشته که این نوع ترکیب‌بندی را می‌توان در دیوار روبه‌روی طاق‌نما، طاق‌نمای فوقانی و پیشانی اول محراب مشاهده کرد. دسته دیگر شامل قوس‌های منحنی ممتد و رونده‌ای است که از ترکیب‌بندی موسوم به «دو اسلیمی» پیروی می‌کند که نمونه آن را می‌توان در پس‌زمینه کتیبه کوفی حاشیه اصلی محراب مشاهده نمود؛ هم‌چنین تکرار یک نقش‌مایه یا ترکیب چند ساقه منحنی گیاهی که به صورت واگیره (انتقالی) تکرار شده است نیز در حاشیه باریک اطراف طاق‌نمای سوم و پیشانی دوم مشهود است. در ادامه با ارائه مستندات تصویری و طرح‌های خطی از اجزای مختلف محراب، به بررسی مفصل‌تر ویژگی‌های آرایه‌های موجود در محراب گچ‌بری موجود در موزه چهارفصل اراک خواهیم پرداخت.

آرایه‌های گیاهی در طاق‌نمای فوقانی

اولین طاق‌نما از سمت بالا، بزرگ‌ترین طاق‌نمای این محراب است که حالت فرورفته دارد و به دلیل تخریب قسمت فوقانی محراب، فرم کلی قوس آن مشخص نیست (تصویر ۶). بقایایی از تزئینات گیاهی داخل طاق‌نما شامل دو ساقه/ بند اسلیمی و ختایی است که اسلیمی‌ها در ابعاد بزرگ‌تر و بر روی قوس‌های حلزونی با پیچش کم قرار دارد و در فواصل این بند، ساقه گیاهی ظریفی با گل‌هایی دارای گلبرگ‌های نسبتاً تیز و خرطومی‌شکل و برگ‌های کوچک قرار دارد (تصویر ۷).

آرایه‌های گیاهی در طاق‌نمای دوم

دومین طاق‌نمای محراب، مسطح و فاقد فرورفتگی و فرم کلی قوس آن تیز و زاویه‌دار است. تزئینات گیاهی داخل طاق‌نما شامل بند اسلیمی با اسلیمی‌های توخالی/توسازی‌داری است که بر روی آن با گردش‌های منحنی و حلزونی با پیچش کم، قرار دارد. حاشیه اطراف طاق‌نما نیز دربردارنده کتیبه‌ای به قلم نسخ است. در لچکی‌های این طاق‌نما نیز، ساقه اسلیمی با نقش‌مایه‌های ظریف قرار دارد که با توسازی‌های اشک‌مانند و شیاری‌هایی آراسته شده است (تصویر ۸).

آرایه‌های گیاهی در طاق‌نمای سوم

در اولین طاق‌نما از سمت پایین (روی زمین)، طاق‌نمای کوچکی قرار دارد که فرم کلی قوس آن تا حدی شبیه کلیل است اما قسمت شکسته آن دارای زاویه تُند و ارتفاع بیشتری نسبت به کلیل است (تصویر ۹). تزئینات گیاهی داخل طاق‌نما شامل ساقه ختایی با گردش‌های منحنی و حلزونی کوچکی است که در انتهای هر ساقه، یک گل بزرگ با گلبرگ‌های نسبتاً تیز و خرطومی‌شکل قرار دارد و فضاهای مثبت و منفی به خوبی پر شده است. فرم طاق‌نما نیز دارای حاشیه‌ای نسبتاً پهن است که فرم آن نیز از فرم طاق‌نما پیروی می‌کند و نقش‌مایه‌های شبه اسلیمی و برگ (با توسازی‌های ساده)، به شیوه انتقالی به تناوب تکرار شده است (تصویر ۱۰).

تصویر ۶: قسمتی از طاق‌نمای اول/ فوقانی محراب گچ‌بری مسجد جامع ساوه با آرایه‌های گیاهی، موزه چهارفصل اراک (نگارنده، ۱۳۹۴).

آرایه‌های گیاهی در پیشانی اول و دوم

در پیشانی بالایی محراب و در زیر اولین و بزرگ‌ترین طاق‌نما، پیشانی نسبتاً بزرگی در کادر مستطیل قرار دارد که با تزیینات گیاهی آراسته شده است. این آرایه‌ها شامل دو ساقه اسلیمی و ختایی با گردش‌های منحنی و حلزونی است که فضاهای داخل کادر مستطیل را به خوبی پر کرده است. ساقه/بند اسلیمی در لایه رویی قرار داشته و نقش مایه‌های آن با توسازی‌های اشک‌مانند و شیار، آراسته شده است. ساقه ختایی نیز با نقش مایه گل‌های خرطومی‌شکل، در فواصل ساقه اسلیمی جای گرفته است و در برخی قسمت‌ها، انتهای گلبرگ‌ها بر روی نقش مایه‌های اسلیمی قرار دارد (تصاویر ۱۱ و ۱۲). پیشانی دوم نیز که در زیر طاق‌نمای دوم قرار گرفته، کادر مستطیل شکلی است که یک ساقه دایره‌وار گیاهی (با اجزای اسلیمی)، به شیوه انتقالی سه مرتبه تکرار شده است (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۱: پیشانی فوقانی محراب گچ‌بری جامع ساوه با طرح‌های گیاهی اسلیمی و ختایی (نگارنده، ۱۳۹۴).

تصویر ۱۲: طرح خطی از تزیینات گیاهی اسلیمی و ختایی در پیشانی محراب گچ‌بری جامع ساوه (نگارنده، ۱۳۹۴).

تصویر ۱۳: پیشانی دوم محراب گچ‌بری جامع ساوه با طرح‌های گیاهی اسلیمی (نگارنده، ۱۳۹۴).

تصویر ۷: نقش مایه گل خرطومی‌شکل، محراب گچ‌بری مسجد جامع ساوه، در موزه چهارفصل اراک (نگارنده، ۱۳۹۴).

تصویر ۸: طاق‌نمای دوم محراب گچ‌بری مسجد جامع ساوه با آرایه‌های گیاهی، موزه چهارفصل اراک (نگارنده، ۱۳۹۴).

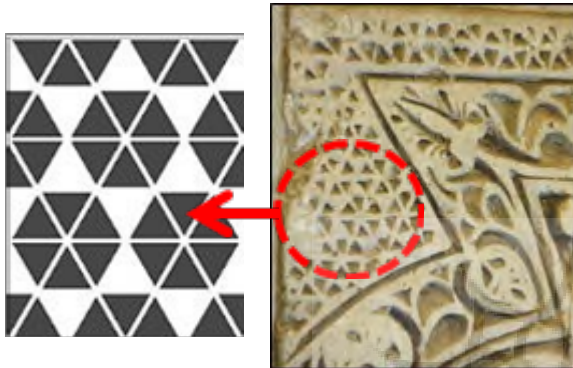

تصویر ۹: طاق‌نمای سوم محراب گچ‌بری مسجد جامع ساوه با آرایه‌های گیاهی، موزه چهارفصل اراک (نگارنده، ۱۳۹۴).

تصویر ۱۰: حاشیه باریک اطراف طاق‌نما، محراب گچ‌بری مسجد جامع ساوه، در موزه چهارفصل اراک (نگارنده، ۱۳۹۴).

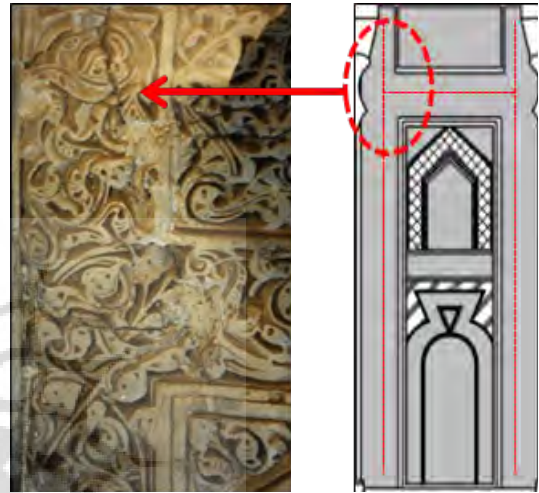
از دیگر تزیینات هندسی، در لچکی طاق‌نمای سوم مشاهده می‌شود که به «آزده‌کاری» موسوم است. این آزده‌ها با واحد مثلث و مشابه با نقش خاتم است که کوچک‌ترین واحد آن مثلث بزرگ متساوی‌الاضلاعی، متشکل از چهار مثلث کوچک است به نحوی که مثلث وسط، به صورت توپُر و سه مثلث جانبی، توخالی است. این واحدها به طور منظم تکرار شده و در مجموع، طرح هندسی ساده‌ای را پدید آورده است (تصاویر ۱۹ و ۲۰).

تصویر ۲۰: بازترسیم و بزرگ‌نمایی آزده‌های موجود در لچکی طاق‌نمای سوم محراب گچ‌بری مسجد جامع ساوه (نگارنده، ۱۳۹۴).

تصویر ۱۹: آزده‌های موجود در لچکی طاق‌نمای سوم محراب گچ‌بری مسجد جامع ساوه، موزه چهارفصل اراک (نگارنده، ۱۳۹۴).

آرایه‌های گیاهی حاشیه داخلی
در حاشیه داخلی محراب مسجد جامع ساوه که فضای اطراف طاق‌نمای دوم و سوم و پیشانی اول محراب را دربر گرفته است، دو ساقه/بند اسلیمی به‌طور منحنی و متراکم قرار دارد و نقش مایه‌های اسلیمی آن با توسازی‌های اشک‌مانند و شیار، آراسته‌شده است. نحوه پیچش این ساقه به‌گونه‌ای است که فضای داخلی حاشیه به‌خوبی پر شده است (تصاویر ۱۴ و ۱۵).

تصویر ۱۵: تزیینات گیاهی اسلیمی در حاشیه محراب گچ‌بری مسجد جامع ساوه، موزه چهارفصل اراک (نگارنده، ۱۳۹۴).

تصویر ۱۴: جانمایی تزیینات گیاهی اسلیمی در حاشیه داخلی محراب گچ‌بری مسجد جامع ساوه (نگارنده، ۱۳۹۴).

کتیبه‌ها: هم‌اکنون تعداد کتیبه‌های باقیمانده در این محراب ۵ عدد بوده که ۴ کتیبه به خط کوفی و ۱ کتیبه به قلم ثلث است.

الف) کتیبه کوفی: این کتیبه که در حاشیه دورتادور محراب به‌کاررفته است شامل قسمت‌هایی از آیات ۴ و ۵ سوره «فتح» است که به علت آسیب‌دیدگی قسمت‌های فوقانی محراب، تنها بخش ابتدایی و انتهایی آیات، خوانایی دارد. حاشیه مذکور به عرض تقریبی ۱۰ سانتی‌متر است که به صورت مقعر (شیب‌دار) نسبت به ستون‌نما (پیلک) و زمینه محراب قرار دارد (تصویر ۲۱).

«هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيَرْتَدُّوا إِيمَانًا مَعَ إِيْمَانِهِمْ وَلِلَّهِ جُنُودُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا (۴) لِيَدْخُلَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا [وَيُكَفِّرُ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَكَانَ ذَلِكَ عِنْدَ اللَّهِ فَوْزًا عَظِيمًا] (۵)».

تزیینات هندسی و ویژگی‌های آن
همان‌طور که در شکل جانمایی نقوش هندسی مشخص شده است، طرح‌های هندسی را می‌توان بر روی سطح نیم‌ستون‌ها و لچکی طاق‌نمای اول مشاهده نمود که متشکل از گره «شش و سه‌لنگه» و آزده‌کاری‌هایی با زیرنقش مثلث است. نقش مایه‌ها شامل ستاره شش‌پر، ترنج، مثلث و سه‌لنگه است که ستاره‌های شش‌پر آن به دلیل تزیینات خود، شکل یک گل را تداعی می‌کند (تصاویر ۱۶ تا ۱۸).

تصویر ۱۸: بازترسیم نقوش هندسی (گره) بر روی پیلک‌های محراب گچ‌بری مسجد جامع ساوه، موزه چهارفصل اراک (نگارنده، ۱۳۹۴).

تصویر ۱۷: بزرگ‌نمایی نقوش هندسی بر روی پیلک‌های محراب گچ‌بری مسجد جامع ساوه، موزه چهارفصل اراک (نگارنده، ۱۳۹۴).

تصویر ۱۶: پیلک‌های محراب گچ‌بری مسجد جامع ساوه، موزه چهارفصل اراک (نگارنده، ۱۳۹۴).

تصویر ۲۱: بخش ابتدایی حاشیه اصلی (دورتادور) محراب گچ‌بری مسجد جامع ساوه با کتیبه کوفی و ساقه ختایی مترکم در پس‌زمینه (نگارنده، ۱۳۹۴).

نوشتار کتیبه‌ها (از راست به چپ) است (تصویر ۲۳).

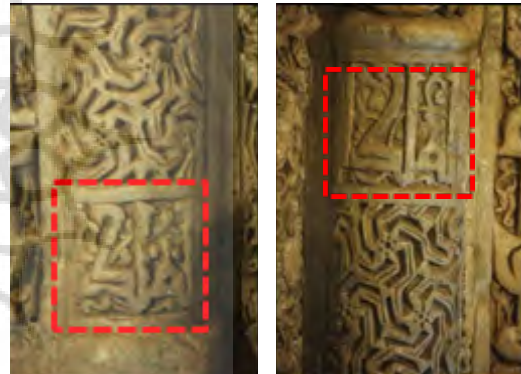
تصویر ۲۳: هم‌راستا بودن جهت بند/ساقه گیاهی با کتیبه کوفی در محراب مسجد جامع ساوه (موزه چهارفصل اراک) (نگارنده، ۱۳۹۴).

نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف معرفی یکی از محراب‌های نفیس گچ‌بری که از مسجد جامع ساوه به‌دست‌آمده است (منسوب به دوره سلجوقی) و اکنون در موزه چهارفصل اراک نگهداری می‌شود، آغاز شد؛ سپس انواع تزیینات این محراب گچ‌بری با ارائه تصاویر و برداشت دقیق برخی از انواع آرایه‌های آن به‌منظور حفظ و احیای این تزیینات و بررسی ویژگی‌های شاخص ترکیب‌بندی و نقوش آن‌ها به انجام رسید؛ چراکه ضعف منابع پیشین در ارتباط با معرفی تزیینات گیاهی و هندسی این محراب گچ‌بری، مشهود بود. در پاسخ به سؤالات پژوهش درباره انواع تزیینات محراب گچ‌بری مسجد جامع ساوه (موجود در موزه چهارفصل اراک) و پراکنش آن‌ها در بخش‌های محراب مذکور، نتایج به‌دست‌آمده حاکی از آن است که تزیینات گیاهی (اسلیمی و ختایی)، نسبت به تزیینات هندسی و کتیبه‌ها سهم عمده‌ای را در تزیینات این محراب به خود اختصاص داده است. این تزیینات گیاهی بیشتر در طاق‌نماها، پیشانی، حاشیه اصلی و فرعی و لچکی محراب مشاهده می‌شود. از آرایه‌های هندسی نیز در نیم‌ستون‌ها و

سه کتیبه کوفی دیگر با عبارت «الملك لله»^۳ در حاشیه‌های پایینی و بالایی ستون‌نما (زیر سرستون) قرار دارد. قابل‌ذکر است که یکی از کتیبه‌ها که در قسمت بالای ستون‌نمای سمت چپ قرار داشته‌است، تخریب‌شده‌است. این کتیبه‌ها در پس‌زمینه‌ای از ساقه ظریف گیاهی قرار دارد (تصویر ۲۲).

ب) کتیبه ثلث: این کتیبه که در حاشیه دورتادور طاق‌نمای دوم محراب به‌کاررفته است به قلم ثلث و شامل عبارت: «بسم الله الرحمن الرحيم انه يعلم بان النذیری العزة لله» است (تصویر ۸).

ب

الف

تصویر ۲۲: کتیبه‌های کوفی موجود در بالا و پایین ستون‌نمای محراب گچ‌بری مسجد جامع ساوه، موزه چهارفصل اراک (نگارنده، ۱۳۹۴).

ترکیب‌بندی کتیبه‌ها با تزیینات گیاهی

گردش‌های ظریف نقوش گیاهی با قوس‌های تودرتو را می‌توان در ترکیب با کتیبه‌های کوفی در این محراب مشاهده نمود که در پس‌زمینه حروف و کلمات جای گرفته و از نظر بصری، تعادل مناسبی در فضاها پُر و خالی ایجاد نموده است. این ترکیب‌بندی که به «دو اسلیمی» نیز شهرت دارد در کتیبه کوفی حاشیه اصلی محراب مترکم و با اجزای بیشتر به اجرا درآمده است. در پس‌زمینه کتیبه‌های موجود بر روی ستون‌نماها، یک ساقه ظریف گیاهی بسیار ساده‌تر به اجرا درآمده است. قابل‌ذکر است که جهت حرکت ساقه‌های گیاهی نیز، هم‌راستا با جهت

که در منتهالیه کتیبه قرار گرفته، با توجه به محدودیت‌های مذکور؛ به خوبی قابل عکس‌برداری نیست.

سپاسگزاری

در این فرصت لازم است تا از همکاری صمیمانه سرکار خانم صدیقه میرصالحیان قدردانی شود.

فهرست منابع

- تفضلی، عباس‌علی. (۱۳۷۶). *قبله نماز مسجد: محراب، مطالعات اسلامی* (۳۵ و ۳۶): ۱۲۹-۱۴۴.
- حاتم، غلامعلی. (۱۳۷۹). *معماری اسلامی ایران در دوران سلجوقیان*. تهران: جهاد دانشگاهی (ماجد).
- خودداری نائینی، سعید؛ پاک‌نژاد، مهدی. (۱۳۸۶). «بررسی تزیینات محراب‌های مسجد جامع ساوه»، *دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی* (۷): ۱۱۱-۱۳۲.
- رجبی، سید صفر. (۱۳۷۴). «ساوه، دو مسجد و یک مزار تاریخی»، *مشکوه* (۴۶): ۱۵۷-۱۶۵.
- زمانی، عباس. (۱۳۴۱). «نگاهی به تزیین محراب»، *هنر و مردم* (۵ و ۶): ۳۴-۴۱.
- سجادی، علی. (۱۳۷۵). *سیر تحول محراب از قرون اولیه اسلامی تا حمله مغول*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- عزیزپور، شادابه؛ صالحی کاخکی، احمد. (۱۳۹۲). *نقوش و کتیبه‌های مساجد جامع گلپایگان، اردستان و زواره*. اصفهان: گلدسته.
- فراهانی، ابوالفضل؛ قوچانی، عبدالله. (۱۳۸۰). *مسجد جامع ساوه*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- قوچانی، عبدالله. (۱۳۸۳). *بررسی کتیبه‌های مسجد جامع گلپایگان*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- کیانی، محمدیوسف. (۱۳۷۹). *تاریخ هنر و معماری ایران در دوره اسلامی*. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- گدار، آندره و دیگران. (۱۳۷۱). *آثار ایران*. مترجم: ابوالحسن سرو قد مقدم. چاپ دوم. ج ۱ و ۲. مشهد: آستان قدس رضوی.
- گرابار، اولگ. (۱۳۸۲). «هنر مذهبی مسجد (۲)»، مترجم: مهرداد وحدتی دانشمند، هنر دینی (۱۵ و ۱۶): ۷۵-۹۵.
- مختاری طالقانی، اسکندر. (۱۳۷۵). «مسجد اولیه ساوه»، به

لچکی طاق‌نمای سوم استفاده‌شده و کتیبه‌ها در حاشیه اصلی و حاشیه‌های بالا و پایین نیم‌ستون‌ها و حاشیه اصلی دورتادور محراب مشهود است. از جمله شاخص‌ترین ویژگی‌های تزیینی نقوش گیاهی محراب از حیث ترکیب‌بندی و نقش‌مایه‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره نمود: ۱- کاربرد بندهای اسلیمی با قوس‌های منحنی و حلزونی، ۲- استفاده از ساقه ختایی ظریف و پُرکار و متراکم در اجزای مختلف محراب و پس‌زمینه کتیبه‌های کوفی، ۳- کاربرد ساقه ختایی و بند اسلیمی به‌طور توأمان (پیشانی طاق‌نمای اول). ویژگی‌های شاخص نقش‌مایه‌های گیاهی نیز عبارت‌اند از: کاربرد اسلیمی، نیم‌اسلیمی، سراسلیمی‌های ساده، گل‌هایی با گلبرگ‌های تیز و خرطومی‌شکل و برگ‌های ساده و قلبی‌شکل است که با شیارهای موازی، فرم اشک، حفره‌های توخالی و دورگیری‌هایی تزیین و توسازی شده است. از جمله ویژگی آرایه‌های هندسی در این محراب می‌توان به کاربرد گره (شش و سه‌لنگه) و تزیینات آژده‌کاری ساده اشاره نمود. با توجه به معرفی تزیینات محراب مذکور، مسلم است که این محراب گچ‌بری موجود در موزه چهارفصل، از تنوع آرایه‌های گیاهی، هندسی و کتیبه‌ها برخوردار است و سهم تزیینات گیاهی (اسلیمی و ختایی) بیشتر بوده و ظرافت و تراکم نقوش، تقسیم‌بندی فضاهایی که هر یک دربردارنده نقوش متنوعی است، کاربرد شیوه‌های تکرار انتقالی و انعکاسی در گسترش نقوش گیاهی، تنوع قوس‌های طاق‌نماها و... از جمله ویژگی‌های شاخصی است که می‌توان بدان اشاره نمود.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- محراب مسجد جامع اردستان در حدود ۷ متر ارتفاع و عرض ۴/۰۴ متر و محراب مسجد جامع زواره با ارتفاع حدود ۷/۰۳ و عرض ۴/۰۲ متر، از جمله محراب‌های مرتفع منسوب به قرن ششم هجری هستند (سجادی، ۱۳۷۵: ۱۱۵ و ۱۱۷).
- ۲- کلماتی که در زیر آن‌ها خط کشیده شده است، در کتیبه دچار آسیب گردیده است.
- ۳- با توجه به این‌که محراب موزه چهارفصل به‌طور افقی، در زیر حفاظ شیشه‌ای نگهداری می‌شود و نیم‌ستون‌ها نیز به‌صورت محذب است، لذا در کتیبه حاوی عبارت «الملک لله» که در بالا و پایین نیم‌ستون‌ها قرار دارد، کلمه «لله»

- کوشش باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، در: مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ج ۳، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور: ۱۵۷-۱۸۷.
- ملازاده، کاظم. (۱۳۷۸). دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی (۳)، مساجد تاریخی، ویرایش محمدمهدی عقابی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه هنری.
- نراقی، حسن. (۱۳۸۲). آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز. تهران: انجمن آثار و فاخر فرهنگی.
- هنر فر، لطف‌الله. (۱۳۵۰). گنجینه آثار تاریخی اصفهان. جلد ۱. کتاب‌فروشی ثقفی.

Introducing and Reviewing the Decorative Features of the Mihrab of the Great Mosque of Saveh in Arak Chaharfasl Museum*

Bahareh Taghavi nejad

Assistant Professor, Faculty of Handicrafts, Art University of Isfahan

Abstract

The Great Mosque of Saveh, which was renovated and decorated in the past centuries, has several stuccoed mihrabs of different periods of history, decorated with beautiful inscriptions and plant and geometric designs. One of the stuccoed mihrabs of this Seljuk mosque, held now at the Arak Chaharfasl Museum, has valuable art features that are less well-known and discussed. Therefore, the purpose of this study is to introduce the decorations of this stuccoed mihrab of the Mosque of Saveh and to carefully study the motifs in order to preserve and restore these decorations. To achieve this goal, the main question of this research is posed as follows: What are different types of decorations of the stuccoed mihrab of this mosque (held in Arak Chaharfasl Museum) and in which parts of this mihrab, each motif is implemented? In this research, historical and descriptive method is used and data has been collected based on written sources and field studies. The results of this research show that in addition to the inscriptions which have a relatively large volume of the mihrab space, such as the margins of the mihrab, around the blind arcade, and the upper and lower margin of the demi-columns, the arabesque along with the Cathay motifs (flowers and leaves) also have a major contribution to the adornment of the interior of the blind arcades, the narrow and wide edges and the background inscription on the margin of the mihrab. In addition, geometric patterns (nodes) are also used on the demi-columns and the pendentive of the first blind arcade, which have added to the variety of decorations.

Key words: Great Mosque of Saveh, Stuccoed Mihrab, Plant Motifs, Geometric Motifs, and Inscriptions.